অধ্যায়- ১৪ জৈন অধিবিদ্যা বা জৈন পৰাবিদ্যা

১৪.১ উদ্দেশ্য
১৪.২ পৰিচয়
১৪.৩ জৈন পৰাবিদ্যা কি?
১৪.৪ জৈন দর্শনত দুটা গুৰুত্বপূর্ণ ধাৰণা
১৪.৪১ দ্রব্য ঃ এক চমু পৰিচয়
১৪.৫ দ্রব্য
১৪.৬ আত্মা বা জীৱ
১৪.৭ আজীৱ
১৪.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১৪.৯ অধিক জানিবলৈ
১৪.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

১৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- জৈন পৰাবিদ্যাক বুজিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- জৈন পৰাবিদ্যাত দুটা গুৰুত্বপূর্ণ ধাৰণা ক্রমে ১) অস্তিকায় ২) দ্রব্যক বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব,
- দ্রব্যক বহলাই ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব,
- জীৱ আৰু অজীৱৰ দৰে ধাৰণাবোৰৰ অর্থ বুজিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- বিভিন্ন দ্রব্য যেনে ঃ
  ১) দ্রব্য বা পূদ্‌গল,
  ২) আকাল,
  ৩) কাল/আৰু
  ৪) ধর্মক বিশ্লেষণ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

১৪.২ পৰিচয়

জৈন দর্শনক আঠাইতকৈ পুৰণি ভাৰতীয় দর্শন ৰূপে গ্রহণ কৰা হয়, যিয়ে দেহক আত্মাৰ পৰা সম্পূর্ণৰূপে পৃথক কৰে। এই দর্শনে নিজকে প্রকৃত সত্ত্বা, সৃষ্টি বিজ্ঞান, জ্ঞান বিজ্ঞান, আৰু শক্তিবাদ আদিৰ সৈতে জড়িত কৰে। জৈন দর্শনে আত্মাৰ ব্যক্তিগত বিষয়ক স্বৰূপক কঠোৰভাৱে বাহাল ৰাখিছে।

ইয়াৰ নিজৰ অনন্তভুক্তিৰ দ্বাৰা জৈন দর্শনে সাব্যস্ত কৰে যে ইয়াৰ শিক্ষণসমূহ চিৰন্তন, শাশ্বত আৰু সেই কাৰণে, ইয়াৰ কোনো জ্ঞাত প্রতিষ্ঠাতা নাই। তথাপিও ইয়াৰ উৎস ৰূপে যুদ্ধৰ সমসাময়িক ২৪ জন তীর্থংকৰৰ (ছয় শতিকাৰ) মহাবীৰকে ধাৰণা কৰে। জৈন, বৌদ্ধ আৰু চার্বাক দর্শনক ভাৰতীয় দর্শনৰ বস্তু বাদ ৰূপে স্বীকাৰ কৰা হয় আৰু এই তিনি দর্শনক ভাৰতীয়

দর্শনৰ অবৈদিক নাইবা নাস্তিক দার্শনি সম্প্রদায় বোলা হয়। কাৰণ, এই তিনি দর্শনে বিশ্বাস কৰে যে আমাক জ্ঞান প্রদান কৰিবলৈ বেদ আৰু উপনিষদ সমূহৰ কোনো অধিকাৰ নাই।

১৪.৩ জৈন পৰাবিদ্যা কি

জৈন পৰাবিদ্যাই প্রকৃত সত্ত্বাৰ ওপৰত এক মতামত আগবঢ়াইছে। জৈন পৰাবিদ্যা আৰু জ্ঞানবিদ্যা অন্তৰঙ্গভাৱে সম্পর্কযুক্ত। জৈন জ্ঞানবিজ্ঞানে সাব্যস্ত কৰে যে প্রকৃত সত্ত্বা অনেকান্ত। সেয়ে, কেৱল এটা দৃষ্টিয়ে প্রকৃত সত্ত্বা বা সত্যৰ জ্ঞান দিব নোৱাৰে। অর্থাৎ, কোনো একক উক্তি নাইবা উক্তি সমষ্টিয়ে জগতৰ কঠিন বস্তুবোৰৰ বিষয়ে সমগ্র সত্যতা দিব নোৱাৰে। আনকি কোনো প্রমাণ (বিভিন্ন ভাৰতীয় দার্শনিক সম্প্রদায়ত আলোচনা কৰাৰ দৰে) য়েও পূর্ণ জ্ঞান দিব নোৱাৰে। যদিও কেৱল (Kevala) জ্ঞান, যাক পূর্ণ আত্মাইহে উপভোগ কৰে আৰু যাক ভাষাৰে ব্যক্ত কৰিব নোৱাৰি, সিহে আমাক সত্য জ্ঞান দিব পাৰে। সেইকাৰণে, একক দৃষ্টিকোণৰ জৰিয়তে লাভ কৰা যিকোনো জ্ঞান, আৰু যিকোনো বস্তুৰ বিষয়ে জ্ঞাত কেতবোৰ গুণবোৰ কেৱল অনিশ্চিত আৰু সাময়িক।

জৈন দর্শনৰ মতে, প্রকৃত সত্ত্বা বা সত্যৰ জগতখন দুটা বিষয়েৰে গঠিত— ১) লোক, স্থুল, লোক হৈছে আমাৰ অভিজ্ঞতাৰ বস্তু। ২)অলোক, ঊর্দ্ধ, যি গঠিত হয় শুদ্ধ দেশৰ (Space) দ্বাৰা। জৈন দর্শনত আমি পৌৰানিক প্রকৃতিগত দর্শনৰ কেতবোৰ উপাদান দেখিবলৈ পাওঁ, যেনেঃ পৰমাণুৰ মতবাদ, যিয়ে এজন সৃষ্টিকর্ত্তাৰ সহায়ৰ অবিহনেই জগতৰ স্বৰূপ ব্যাখ্যা কৰে। তাৰোপৰি, ই কর্মক স্থুল দ্রব্যৰ অনু জীৱ হিচাপে ব্যাখ্যা কৰিছে যে যি জীৱন্ত বা সচেতন নাইবা আত্মা, জৈন দর্শনত সিয়েই 'বোধশক্তি বিশিষ্ট' বা 'জ্ঞান বিশিষ্ট' নাইবা 'চৈতন্যৰ নীতি'। অবোধশক্তি বিশিষ্ট নীতিক আজীৱ বা অজীৱন্ত বোলা হয়। জীৱ আৰু আজীৱ উভয়ে সিহঁৰ আন্তৰিক স্বৰূপ প্রকাশ কৰা হিচাপে একচেতীয়া শ্রেণী। মানৱ সত্ত্বাৰ ক্ষেত্রত সিহঁতে সহ-অৱস্থান কৰে, কিন্তু এটাই আনটোৰ স্বৰূপক ধাৰণ কৰিব নোৱাৰে।

১৪.৪ জৈন দর্শনত দুটা গুৰুত্বপূর্ণ ধাৰণা

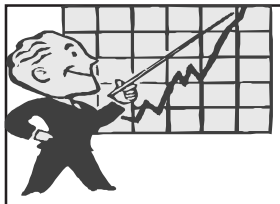
জৈন দর্শনত দুটা ধাৰণা আছে, যি জৈন দর্শনৰ পাঠক সকলৰ বাবে সমপূর্ণৰূপে বিভ্রান্তিকাৰক। এই দুটা ধাৰণা হৈছে— অস্তিকায় আৰু দ্রব্য। 'অস্তিকায়' এটা যৌগিক শব্দ (Compound word), যি আহিছে 'অস্তি' অর্থাৎ অস্তিত্বশীল (Existing) আৰু 'কায়' অর্থাৎ বিস্তৃত আকৃতি বা মাত্রা (Extensive Magnitude)। সেয়ে, 'অস্তি' আৰু 'কায়' ক সংযুক্ত কৰাত ইয়াৰ অর্থ হয় 'এক বাস্তৱ, যাৰ আছে বিস্তৃত মাত্রা বা আকৃতি। দ্রব্যই বাস্তৱ বা সত্যক বুজায় যি বৈ থাকে, তৰল নাইবা পৰিবর্ত্তনশীল।

অস্তিকায় ঃ অস্তিকায় সংখ্যাত পাঁচটা। সেয়া হ'ল— ১) জীৱ (আত্মা), ২) পূদ্গল (দ্রব্য), ৩) ধর্ম (বিশ্রামৰ নীতি), ৪) অধর্ম (গতিৰ নীতি) আৰু ৫) আকাশ (দেশ)।

এই পাঁচটা অস্তিকায় শাশ্বত। এইবোৰ কোনো বস্তুৰ সৃষ্ট নাইবা কোনো বাহ্যিক অভিকৰণৰ দ্বাৰা সৃষ্ট নহয়। মাত্র বা আকৃতিত ইহঁত বহুত ডাঙৰো হ'ব পাৰে, নাইবা সৰুও হ'ব পাৰে। কিন্তু যেতিয়া আমি সিহঁতক দেখা পাওঁ, তেতিয়া সি হয় কায়। সেইবাবে, অস্তিকায় সমূহ

অস্তিত্বশীল সত্ত্বা আৰু দেশৰ সৈতে সংযোজিত। এই পাঁচটা অস্তিকায়ই সমগ্ৰ জগতখন গঠন কৰে। সকলো পার্থিব বস্তু দেশৰ লগত সম্পর্কযুক্ত। জীৱিত চৈতন্য সত্ত্বা এক জৈৱিক দেহৰ দ্বাৰা নির্দ্ধাৰিত হৈ থাকে আৰু ই দেশত অস্তিত্বশীল। কাৰণ, জীৱৰ এক জৈৱিক দেহৰ লগত এই সম্বন্ধ থাকে, সেয়ে জীৱও এক অস্তিকায়।

১৪.৪১ (ii) দ্রব্য ঃ এক চমু পৰিচয় ঃ সাধাৰণতে, এটা বস্তুৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ আৰু ধর্ম, অর্থাৎ যি সেই বৈশিষ্ট্যসমূহৰ অধিকাৰী তাৰ মাজত এক পার্থক্য নির্ণয় কৰা হয়। জৈন সকলে কয় যে প্রত্যেক দ্রব্যৰে দুটা বৈশিষ্ট্য আছে— ১) অনিবার্য্য বা মৌলিক আৰু ২) আকস্মিক। যিমান দিনলৈকে এটা দ্রব্য বর্তি থাকে, অনিবার্য্য বা অবিচ্ছেদ্য বৈশিষ্ট্যসমূহ দ্রব্যৰ মাজতে বর্তি থাকে। এই বৈশিষ্ট্যসমূহৰ অবিহনে এটা দ্রব্য দ্রব্য হ'ব নোৱাৰে।চৈতন্যক আত্মাৰ এক অনিবার্য্য বৈশিষ্ট্য ৰূপে মানি লোৱা হয়। দ্রব্যৰ আকস্মিক বৈশিষ্ট্যসমূহৰ পৰিবর্ত্তন হয়। সিহঁত সদায় একে নাইবা স্থিৰ হৈ নাথাকে। সিহঁত আহে আৰু যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে আত্মাত ইচ্ছা, স্বেচ্ছা, সুখ আৰু দুখৰ দৰে আকস্মিক বৈশিষ্ট্যবোৰে দ্রব্যক পৰিবর্ত্তন, উৎপৰিবর্ত্তন আৰু বৈসাদৃশ্যৰ অধীন হোৱাত সহায় কৰে। এই আকস্মিক বৈশিষ্ট্যবোৰ এটা দ্রব্যৰ 'পর্য্যায়' (Mode)। জৈনসকলৰ বাবে অনিবার্য্য বৈশিষ্ট্য বিলাকক 'গুণ' (Guna) আৰু পৰিবর্ত্তন শীন আৰু ভিন্ন বৈশিষ্ট্যবোৰ, যিবোৰ স্বভাৱত আকস্মিক, তাক কোৱা হয় পর্য্যায় (Paryaya)।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১। জৈন পৰাবিদ্যাত আপুনি পোৱা দুটা ধাৰণা কি কি?

উঃ ১) .....

২) .....

প্রশ্ন নং ২. জৈন সকলৰ মতে অস্তিকায় সংখ্যাত ..... প্রকাৰৰ। সেয়া হৈছে

.....

.....

প্রশ্ন নং ৩. জীৱক কিয় অস্তিকায় হিচাপে স্বীকাৰ কৰিছে?

উঃ .....

.....প্রত্যেক দ্রব্যৰ দ্বাৰা অধিকৃত দুটা বৈশিষ্ট্য কি কি?

উঃ .....

.....

প্রশ্ন নং ৪. জৈনসকলৰ মতে পর্য্যায় কি?

উঃ .....

.....

চিন্তা চৰ্চা কৰক -১৪-১

দ্রব্যৰ অনিবার্য্য আৰু আকস্মিক বৈশিষ্ট্যসমূহৰ মাজত থকা পার্থক্যৰ এক চমু বর্ণনা আগবঢ়াওক।

১৪.৫ দ্রব্য (Substance)

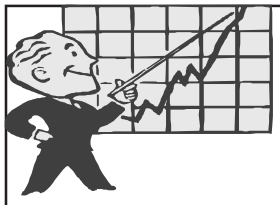
দ্রব্য এক গতিশীল সত্ত্বা। ই হৈছে এক 'স্থায়ী সত্যতা' (Permanent Substantiality) আৰু ই পৰিবর্ত্তনৰ মাজেৰে প্রকাশিত হয়, সি দৃশ্যও হয় অদৃশ্যও হয়। দ্রব্যক প্রকৃত সত্ত্বাৰ তিনিটা অংশেৰে গঠিত স্বৰূপৰ দ্বাৰা বৈশিষ্ট্যকৰণ কৰা হয়— ১) উৎপাদ (Origin) ২) বাহ্য (Deeay) আৰু ৩) ধ্রুব্য (স্থানীত্বৰ আকাৰ)। দ্রব্যক পার্থক্য আৰু স্থায়ীত্বৰ দ্বাৰা বৈশিষ্ট্যকৰণ কৰা হয় আৰু নিজকে ই পৰিবর্ত্তনৰ মাজেৰে প্রকাশ কৰে।

অস্তিকায় বা দ্রব্যক দুটা ভাগত বিভক্ত কৰা কৰিছে— জীৱ আৰু অজীৱ। জীৱবোৰ আত্মাৰ সমৰূপ।

আত্মাকো পুনৰ দুভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে— যিবোৰ আত্মাই মুক্তি পাইছে সেইবোৰক 'মুক্ত' আৰু যিবোৰ বন্ধনত আছে, সেইবোৰক 'বদ্ধ' বোলা হয়। বদ্ধ আত্মা আকৌ দুই প্রকাৰৰ — যিবোৰ গতিশীল সেইবোৰ 'ত্রস' (Trasa) আৰু যিবোৰ গতিহীন, সেইবোৰ স্থাৱৰ (Sthavara)। গতিহীন জীৱিত দ্রব্যবোৰ সর্বপেক্ষ অপূর্ণ। এনেবোৰ জীৱিত দেহৰ কেৱল স্পর্শ চৈতন্যহে আছে। সিহঁত সংখ্যাত পাঁচটা— মাটি, পানী, অগ্নি, বায়ু আৰু গছ-গছনি। ইহঁতৰ স্পর্শৰ সংবেদন নাইবা স্পর্শৰ চৈতন্য আছে।

ত্রস নাইবা গতিশীল জীৱিত দ্রব্যসমূহ পূর্ণতাৰ বিভিন্ন মাত্রাৰ অধিকাৰী। সেয়েহে, ইহঁতৰ প্রত্যেকৰে ভিন্ ভিন্ স্তৰ অনুযায়ী দুটা, তিনিটা , চাৰিটা বা পাঁচটা ইন্দ্রিয় আছে। পোক বিলাকৰ দুই প্রকাৰৰ সংবেদন হয়— স্পর্শ আৰু স্বাদ। আকৌ, পৰুৱা জাতীয় প্রাণীসমূহৰ তিনি প্রকাৰৰ ইন্দ্রিয় সংবেদন হয়— স্পর্শ, স্বাদ আৰু ঘ্রাণ। আনহাতে মৌমাখি ইত্যাদি প্রণীৰ চাৰিপ্রকাৰৰ সংবেদন হয়— স্পর্শ, স্বাদ, প্রাণ আৰু দৃষ্টি। উচ্চ শ্রেণীৰ জন্তু, চৰাই আৰু মনুহৰ পাঁচ প্রকাৰৰ সংবেদন হয়— স্পর্শ, স্বাদ, ঘ্রাণ, দৃষ্টি আৰু শ্রৱণ।

দ্রব্যৰ কিছুমান আন্তর্নিহিত আৰু অবিচ্ছেদ্য গুণ আছে। আগতে উল্লেখ কৰাৰ দৰে এইবোৰক কোৱা হয় 'গুণ' (Gunas)। উদাহৰণ স্বৰূপে— হালধীয়া সোণৰ ক্ষেত্রত, 'হালধীয়া ৰঙ', 'মসৃনতা' আদি 'সোণ'— এই দ্রব্যটোৰ গণ। এইবোৰ অবিচ্ছেদ্য গুণৰ লগতে দ্রব্যৰ কেতবোৰ অৱস্থা বা আকাৰ (Form) থাকিবই লাগিব। এই অৱস্থা আকাৰ হৈছে দ্রব্যৰ অস্তিত্বৰ পর্য্যায় (Paryaya)। আকাৰ নাইবা পর্য্যায় সলনি হয়। ই ধ্বংসত্ত হ'ব পাৰে। এটা নতুন পর্য্যায়বো পুনৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে। কিন্তু দ্রব্য হৈছে গঠনকাৰী বস্তু আৰু সেয়ে, ই সৃষ্টি আৰু ধ্বংসৰ বিষয় নহয়। সৃষ্টি আৰু ধ্বংস পর্য্যায়ৰ অন্তর্ভুক্ত। দ্রব্য, সেয়ে, চিৰন্ত বা শাশ্বত।

অগ্রগতি নিৰী ণ

প্রশ্ন ৫. তিনিটা অংশেৰে গঠিত স্বভাৱৰ দ্বাৰা দ্রব্যক বৈশিষ্টকৰণ কৰা হয়— ১) ..... ২) ..... আৰু ৩) .....

প্রশ্ন ৬. জৈনসকলৰ মতে, জীৱ আৰু অজীৱ কোনবোৰ?

উঃ .....

.....

প্রশ্ন ৭. বদ্ধ আত্মাৰ উদাহৰণ দিয়ক। স্থাৱৰ আত্মাৰ উদাহৰণ দিয়ক।

উঃ .....

.....

চিন্তা চর্চা কৰক -১৪.২

ত্রস নাইবা গতিশীল দ্রব্যক ব্যাখ্যা কৰক।

উঃ .....

.....

.....

১৪.৬ আত্মা নাইবা জীৱ

আত্মা বা জীৱক এক সচেতন দ্রব্য হিচাপে নির্দেশ কৰা হয়। আত্মাৰ সাৰবস্তু হৈছে চৈতন্য, যদিও বিভিন্ন আত্মাত ইয়াৰ স্বভাৱ আৰু মাত্রাৰ ক্ষেত্রত ভিন্নতা থাকিবও পাৰে। এই কথা মনত ৰাখি আত্মাত চৈতন্যৰ উপস্থিতি ৰ মাত্রা অনুসৰি আত্মাবোৰক উলম্বভাৱে সজ্জিত কৰিব পৰা যায়। এই ব্যৱস্থাত একেবাৰে উর্দ্ধত থাকে সেইবো আত্মা, যি কর্মমুক্ত আৰু পূর্ণ আৰু সর্বজ্ঞ। আৰু একেবাৰে নিম্নতম স্তৰত থাকে মাটি, পানী অগ্নি আৰু বায়ুৰ দেহত বসবাস কৰা পূর্ণ আত্মাবোৰ। সিহঁতৰ মাজত জীৱন আৰু চেতনাৰ অনুপস্থিতিও দেখা দিব পাৰে। কিন্তু ইয়াৰ পৰিবর্ত্তে, সিহঁতৰ মাজত চৈতন্যৰ কিছুমান আকাৰ থাকিবও পাৰে। যদিও, কর্মৰ বাধ্যতামূলক প্রভাৱৰ কাৰণে ই সুপ্ত অৱস্থাত থাকে। উলম্ব সৃংখলত আটাইতকৈ উচ্চ আৰু আটাইতকৈ নিম্ন স্তৰৰ মাজত আমি বিভিন্ন সংখ্যক সংবেদন বিশি,ট পোক, পৰুৱা মৌমাখি, আৰু মানুহৰ দৰে আত্মাবোৰ পাওঁ। (এই কথা এ অধ্যায়ৰ এক পূর্ব শাখাত ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে।)

আত্ম-অভিজ্ঞতাই উল্লেখ কৰে যে, ই বস্তুবোৰক জানে, কর্ম সম্পাদন কৰে, সুখ উপভোগ কৰে, দুখৰ মাজেৰে অতিক্রম কৰে, আন বস্তুবোৰক উজ্বলাই তোলাৰ লগতে ই নিজকেও উজ্জ্বলাই তুলিব পাৰে। আত্মা শৰীৰৰ পৰা পৃথক। আত্মাৰ অস্তিত্ব ইয়াৰ নিজস্ব চৈতন্যৰ জৰিয়তে ই প্রমাণ কৰিব পাৰে। অতীতৰ কর্মৰ ফলৰ হেতু, এটা জীৱই অনুক্রমে বিভিন্ন দেহত বাস কৰিবলৈ লয়। গতিকে, যদিও জীৱ আকাৰ হীন, জীৱই বিভিন্ন শৰীৰক দখল কৰে বুলি কোৱা হয়, আৰু সেই কাৰণে, ইয়াৰ বিস্তৃতি আছে আৰু দেশক ই ধাৰণ কৰে। এই অর্থত, জীৱ সীমিত হৈ পৰে আৰু দেহৰ সৈতে ইয়াক সহ বিস্তৃত বোলা হয় আৰু এই ক্ষেত্রত কেৱল দেহতহে চৈতন্যক পোৱা যায়।

১৪.৭ অজীৱ— জীৱনহীন দ্ৰব্য

ধৰ্ম, অধৰ্ম, আকাশ বা দেশ আৰু পূদ্‌গল হৈছে অজীৱ নাইবা জীৱনহীন দ্ৰব্য, যাৰ আছে বিস্তৃতি। আমি বসবাস কৰা ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য জগতখন দুটা অংশৰ দ্বাৰা সংগঠিত— ১) আত্মাৰ দ্বাৰা অধিকৃত পাৰ্থিৱ শৰীৰ আৰু ২)অন্যান্য পাৰ্থিব বস্তু, যিয়ে পৰিবেশ গঠন কৰে। এইবোৰ পাৰ্থিব বস্তুৰ বাহিৰেও কাল বা সময়, দেশ, গতি আৰু স্থিতিও জগতত আছে। এই অৱস্তাবোৰ মানি নচলিলে জগত আৰু তাৰ ঘটনাবোৰ ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি।

জড় বা পূদ্‌গল ঃ জৈন দৰ্শনত জড়বস্তুক পূদ্‌গল বোলা হয়। শাব্দিক অৰ্থ অনুযায়ী 'পূদ্‌গল'ৰ অৰ্থ হৈছে যি বস্তুৰ সংঘটন আৰু বিভাজন হয়, সিয়েই পূদ্‌গল। জড়ীয় পদাৰ্থসমূহ সংঘটিত হৈ বৃহত্তৰ পদাৰ্থ সৃষ্টি কৰিব পাৰে— আকৌ বিভাজিত হৈ ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ কণিকালৈ ৰূপান্তৰিত হ'ব দুটা বা ততোধিক অনু সংঘটিত হৈ 'সংঘাত' বা 'স্বন্ধ' গঠন কৰে। মানৱদেহ আৰু প্ৰকৃতিক বস্তু সমূহ অনুসমূহৰে সংঘাট। পূদ্‌গলৰ চাৰিটা গুণ আছে— স্পৰ্শ, স্বাদ, গোন্ধ আৰু ৰং। অনু আৰু তাৰ সংঘাত সমূহৰ এই চাৰিওটা গুণ আছে। কিন্তু শব্দ এই চাৰিওটাৰ দৰে মৌলিক গুণ নহয়। জৈনসকলৰ মতে শব্দ, পোহৰ, তাপ, ছায়া, অন্ধকাৰ, সংযোগ, অসংযোগ, আকাৰ ইত্যাদি এই চাৰিওটা গুণৰেই ৰূপান্তৰ বা আকস্মিক বিকাৰ।

আকাশ বা দেশ ঃ বিস্তৃত দ্ৰব্যসমূহক আকাশে অৱস্থিতিৰ স্থান দিয়ে। আত্মা, জড়, ধৰ্ম, অধৰ্ম আদি সকলো বস্তুৱেই দেশ বা আকাশত বিৰাজ কৰে। আকাশ যদিও অপ্ৰতক্ষিত, ইয়াক অনুমানত পোৱা যায়। বিস্তৃত পদাৰ্থৰ বিস্তৃতিৰ বাবে ঠাই লাগে, আৰু সিয়েই দেশ বা আকাশ। বিস্তৃতি কিছুমান দ্ৰব্যৰ মৌলিক গুণ বা স্বভাৱ আৰু বিস্তৃত দ্ৰব্যৰ অৱস্থিতিৰ বাবে স্থান বা আকাশ অপৰিহাৰ্য্য চৰ্ত। পদাৰ্থই কোনো ঠাইত ব্যাপ্ত হৈ থাকে। আকাশত দ্ৰব্য ব্যাপ্ত হৈ থাকে বা দ্ৰব্যই আকাশক অধিকাৰ কৰি থাকে। অন্য ভাষাত সিহঁত পৰিব্যাপ্ত। ইয়ে আকাশ বা দেশ, যাক দখল নাইবা পৰিব্যাপ্ত কৰা হয়। ডেকার্টে কোৱাৰ দৰে আকাশ আৰু বিস্তৃতি একে নহয়, কিন্তু আকাশ হ'ল বিস্তৃতি বা বিস্তৃত বস্তুৰ আশ্ৰয় স্থল। জৈনসকলে দুই প্ৰকাৰৰ আকাশক স্বীকাৰ কৰিছে— ১) লোকাকাল আৰু ২) আলোকাকাল। যি জগতত আত্মা আৰু অন্যান্য পদাৰ্থৰ স্থিতি আছে, সিয়েই লোকাকাল। আনহাতে, লোকাকাল আৰু জগতৰ সিপাৰৰ শূণ্য মহাকালেই আলোকাকাল।

কাল বা সময় ঃ গুণৰত্নৰ দৰে জৈন মনীষিসকলে কাল বা সময়ক এটা পৃথক দ্ৰব্য হিচাপে গ্ৰহণ কৰা নাই। তেওঁ কয় যে কাল হৈছে অন্যান্য দ্ৰব্যবোৰৰ কেৱল এক পৰ্য্যায় মাত্ৰ। কিন্তু, কাল কি, তাৰ এক সঠিক ব্যাখ্যাৰ প্ৰয়োজন আমাৰ আছে আৰু লগতে জৈনসকলে ইয়াক কিদৰে ব্যাখ্যা কৰিছে, তাকো জনাৰ আৱশ্যকতা আছে। আকাশৰ দৰে কালকো প্ৰত্যক্ষ জ্ঞানেৰে পাৱ নোৱাৰি। সেয়ে, ই ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাৰ এক উপাদান নহয়। পৰিবৰ্ত্তন আৰু গতিৰ দৰে, যাক প্ৰকৃত ৰূপে ভবা হয়, ঠিক সেইদৰে কালকো সত্য ৰূপে স্বীকাৰ কৰা হয়। বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ আন আন উপাদানৰ দৰে, যিবোৰ বিস্তৃত হয়, আৰু অস্তিকায়, কাল বা সময় ইয়াৰ সম্পূৰ্ণতাত, প্ৰকৃত সত্যা। আমি ইয়াক 'আপেক্ষিক কাল'ৰ সৈতে তুলনা কৰা আৰু বিভিন্ন অংশত ইয়াক বিভাজন কৰাৰ প্ৰয়োজন আছে। প্ৰকৃততে, কালৰ কোনো অংশ নাথাকে। কিন্তু সকলো ব্যৱহাৰিক উদ্দেশ্যৰ বাবে, কালৰ সন্দৰ্ভত অন্যান্য ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য বস্তুক বুজি পাবৰ নিমিত্তে কালক অংশত বিভাজন কৰা হয়। আপেক্ষিক কাল সৰল উপাদান সমূহৰ দ্বাৰা গঠিত হয়, যাক 'কালানু' (Kalanu) বুলি আমি দেখা পাওঁ যে জৈনসকলে কালক পাঁচটা অস্তিকায়ৰ পৰা পৃথক কৰিছে,

তেতিয়া এক কৌশলগত শব্দৰ দ্বাৰা ব্যাপক মাত্ৰাৰ অস্তিকায়ৰ বৈশিষ্ট্যক নির্দ্দেশ কৰিছে, যাক ত্ৰিয়ক প্ৰচ্ছায়া (Horigental Extension) বুলি জনা যায়। প্ৰত্যেক বিস্তৃতিক শৃংখলা বা শাৰী হিচাপে নির্দ্দেশ কৰিব পৰা যায়। এটা শ্ৰেণী বা সৃংখলাত সৰল উপাদানবোৰৰ অভিযোজন আছে, য'ত এটা বা এপদ বস্তু থাকে, যিহেতু সেই বস্তুটো আন এক শৃংখলাৰ অন্তৰ্গতও হ'ব পাৰে। ই হৈছে দ্বি-মাত্ৰিক শাৰী বা শৃংখলা আৰু বিস্তৃতিৰ লগত ইয়াৰ সঙ্গতি আছে। কিন্তু কাল বা সময়ৰ ক্ষেত্ৰত এনে নহয়। কালৰ কেৱল উৰ্দ্ধপ্ৰচ্ছায়া আছে, য'ত উপাদানবোৰ সন্মুখৰ দিশৰ পিনে সজ্জিত থাকে। এনেদৰে সজ্জিত শৃংখলা একক মাত্ৰিয়, আৰু ইয়াক ৰৈখিক শৃংখলা ত থকা বুলি কোৱা হয়। সেইকাৰণে, ইয়াৰ পৰা আমি ক'ব পাৰো যে, কালৰ কোনো বিস্তৃতি নাই। ই এক অস্তিকায় নহয়। কিন্তু, এক অস্তিকায় নোহোৱা স্বত্তেও, ই এক স্পষ্ট আৰু সদর্থক প্ৰকৃত সত্বা, যিহেতু ই আন আন বস্তুৰ ক্ষেত্ৰত পৰিৱৰ্ত্তন আনে। এইবোৰ হৈছে প্ৰকৃত কাল বা পাৰসার্থিক কালৰ প্ৰকৃত বৈশিষ্ট্য। এইদৰে আমি প্ৰকৃত কাল আৰু আপোক্ষিক বা ব্যৱহাৰ কালক তুলনা কৰোঁ। কালে দীর্ঘ আৰু চুটি অৱধিৰ পৰম্পৰাগত গোটক নির্দ্দেশ কৰে। এইবোৰ দীর্ঘ আৰু চুটি অৱধি (Periods/duratin)ৰ তাৎপর্য্য থাকে কেৱল তেতিয়াহ, যেতিয়া সিহঁত এক একক প্ৰকৃত কাল শৃংখলৰ দ্বাৰা সমন্বিত হয়। প্ৰকৃত কালৰ সাৰবস্তু হৈছে ধাৰবাহিকতা নাইবা অৱধি (বর্ত্তন)। আনহাতে, আনুভৱিক কাল (Empirical time) ৰ সাৰবস্তু বিশ্ব-ব্ৰহ্মাণ্ডৰ সকলো পৰিবর্ত্তনৰ মাজত দেখা পোৱা যায়। ই হৈছে আনুভৱিক বা ব্যৱহাৰিক কাল, যাক কোৱা হয় 'সময়', আৰু যাক আমি পৰাম্পৰাগত আৰু সুবিধা অনুযায়ী মুহুর্ত্ত, ঘণ্টা, মিনিট, চেকেণ্ড ইত্যাদিৰ বিভক্ত কৰা হয়। আমি বিশ্বস কৰোঁ যে আনভৱিক নাইবা ব্যৱহাৰিক কালৰ এক আৰম্ভণী আৰু এক শেষ আছে। আনহাতে, যথার্থ বা প্ৰকৃত কালৰ আদিও নাই, অন্তও নাই। কাল হৈছে একমাত্ৰ অ-বিস্তৃত দ্ৰব্য, য'ত বাকী সকলো অস্তিকায় নাইবা বিস্তৃত। আপেক্ষিক নাইবা ব্যৱহাৰিক কালৰ বিপৰীতে, যথ্যর্থ নাইবা পাৰসার্থিক কাল অবিভাজ্য, আৰু আকাৰ বিহীন। ই সনাতন। কাল অ-অস্তিকায়।

ধর্ম আৰু অধর্ম ঃ যিদৰে দেশ আৰু কালৰ অস্তিত্ব প্ৰত্যক্ষভাৱে প্ৰমানিত নহয়, বৰঞ্চ যাৰ অস্তিত্ব অনুমানৰ দ্বাৰা নিঃসৃত হয়, ঠিক সেইদৰে, ধর্ম আৰু অধর্মৰ অস্তিত্বও অনুমানৰ মাধ্যমেৰে প্ৰমাণ কৰা হয়। এনেধৰণৰ অনুমানৰ ভিত্তি হৈছে 'গতি' আৰু 'স্থিতি' জৈনসকলে ইয়াক এনেধৰণেৰে ব্যাখ্যা কৰিছে পানীত মাছৰ গতি হয়। যদি গতিশীলতা মাছৰ নিজা শক্তি, পানীৰ অবিহনে মাছৰ গতি সম্ভৱ নহ'লহেতেন। ঠিক সেইদৰে, আত্মাই নিজৰ গতিৰ বৰে কেতবোৰ সহকাৰী নাইবা ওপৰঞ্চি চর্তৰ আৱশ্যক হয়। এনেবোৰ চর্তই ধর্ম। কিন্তু ধর্মই গতিশীল বস্তুকহে সহাযকৰে, ই এটা অ-গতিশীল বস্তুৰ প্ৰতি সহায় আগ নবঢ়ায়। যদিও মাছ পানীত গতি কৰে, কিন্তু পানীয়ে নিজেই মাছক গতি কৰাব নোৱাৰে। অধর্ম হৈছে এক স্থিৰস্থাৰ বাবে চর্ত নাইবা তাৰ বাবে যি বস্তুটোক স্থৱিৰ হোৱাৰ বাবে দায়বদ্ধ নহয়। অধর্মই, কিন্তু কোনো গতিশীল বস্তুৰ গতি ৰুদ্ধ কৰিব নোৱাৰে। আমি দেখা পাওঁ যে যদিও ধর্ম আৰু অধর্ম ইটো সিটোৰ বিৰোধী, দুয়োৰে সাদৃশ্যতাক এনেদৰে উল্লেখ কৰিব পাৰি যে উভয়েই শাশ্বত, আকাৰবিহী, অ-গতিশীল আৰু উভয়েই সমগ্ৰ জগতখনক অধিকাৰ কৰি আছে। সিহঁত সক্ৰিয় নহয়, কিন্তু উভয়েই নিষ্ক্ৰিয়, যিহেতু সিহঁত গতি আৰু স্থিতিৰ অনিবার্য্য চর্ত। কিন্তু আমি এই কথা মনত ৰাখি থোৱাটো উচিত যে জৈনদর্শনত 'ধর্ম' আৰু 'অধর্ম' দুটাক নৈতিক অর্থত ব্যৱহাৰ কৰা নাই, কিন্তু 'ধর্ম' আৰু 'অধর্ম' শব্দ দুটাক তেওঁলোকে সম্পূর্ণৰূপে এক কৌশলগত অর্থত হে ব্যৱহাৰ কৰিছে।

১৪.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- জৈনদর্শন ভাৰতীয় দর্শনৰ আটাইতকৈ পুৰণি নাস্তিক দার্শনিক সম্প্রদায়, যিয়ে আত্মাৰ পৰা দেহক পৃথক কৰিছে।
- জৈন পৰাবিদ্যাই প্রকৃত সত্ত্বাৰ এত মতামত আগবঢ়াইছে। তেওঁলোকৰ মতে প্রকৃত সত্ত্বা অনকান্ত।
- প্রকৃত সত্ত্বাৰ জগতখন দুটা বিষয়েৰে গঠিত— ১) লোক আৰু ২) আলোক। 'লোক' হৈছে স্থূল, যি আমাৰ অভিজ্ঞাতালব্ধ জগত আৰু আলোক হৈছে উর্দ্ধ, অর্থাৎ লোক আৰু জগতৰ উর্দ্ধত।
- জৈনদর্শনৰ দুটা গুৰুত্বপূর্ণ ধাৰণা হৈছে— অস্তিকায় আৰু দ্রব্য।
- অস্তিকায় প্রকৃত বা যথার্থ, যাৰ বিস্তৃত মাত্রা আছে।
- দ্রব্য হৈছে প্রকৃত বা যথার্থ, যি বৈ থাকে তৰল নাইবা পৰিবর্ত্তনশাল।
- অস্তিকায় সংখ্যাত পাঁচটা— ১) জীৱ ২) পূদ্‌গল ৩) ধর্ম ৪) অধর্ম আৰু ৫) আকাশ বা দেশ। অস্তিকায় সমূহ সনাতন।
- স্থূল নাইবা সূক্ষ্ম দ্রব্যৰ অনু হিচাপে কর্মৰ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। জীৱ হৈছে জীৱিত নাইবা চৈতন্যৰ নীতি। অজীৱ হৈছে অ-জীৱিত বা অ-চৈতন্যৰ নীতি।
- জৈনসকলৰ মতে, প্রত্যেক দ্রব্যৰে দুটা বৈশিষ্ট্য থাকে— ১) মৌলিক বা অনিবার্য্য আৰু ২) আকস্মিক। মৌলিক বৈশিষ্ট্যক কোৱা হয় গুণ আৰু পৰিবর্ত্তনশীল আৰু বিন্ন ধর্মী বৈশিষ্ট্যসমূহ, যিবোৰ স্বভাৱতে আকস্মিকতাক কোৱা হয় পর্য্যায়।
- জৈনসকলৰ মতে, দ্রব্যৰ গুণ আৰু পর্য্যায় দুয়োটায়ে থাকে। গুণসমূহ অপৰিবর্ত্তনীয় বৈশিষ্ট্য আৰু পৰিবর্ত্তনীয় বৈশিষ্ট্যসমূহ হৈছে পর্য্যায়।
- দ্রব্যৰ তিনিটা স্বৰূপ হৈছে— ১) উৎপাদ ২) বাহ্য নাইবা পতন আৰু ধ্রুব্য বা স্থানীত্বৰ ৰূপ।
- অস্তিকায়বোৰ দ্রব্য আৰু ইয়াক জীৱ আৰু অজীৱ এই দুই ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে।
- আত্মা মুক্ত আত্মা আৰু বদ্ধ আত্মা— এই দুই ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে। বদ্ধ আত্মাবোৰ হৈছে— ৰ) ত্রস নাইবা গতিশীল, আৰু ২) স্থৰিৰ বা অগতিশীল।
- যদিও আত্মা চিৰন্তন, ই পৰিবর্ত্তন হয়। ই বস্তুবোৰ জানে, ক্রিয়া সম্পন্ন কৰে, সুখ উপভোগ কৰে, দুখৰ অদীন আৰু অন্যান্য বস্তুবোৰক উদ্ভাসিত কৰাৰ লগতে নিজ নিজকেও উদ্ভাসিত কৰি তোলে।
- অজীৱ দ্রব্য চাৰি প্রকাৰৰ— ধর্ম, অধর্ম, পূদ্‌গল আৰু আকাশ।
- যিখন ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য জগতত আমি বাস কৰোঁ, সি গঠিত হয়— ১) আত্মাৰ দ্বাৰা অধিকৃত পার্থিব বস্তু আৰু ২) আন আন পার্থিব বস্তু, যাৰ দ্বাৰা পৰিবেশ সংগটিত হয়।

- পূদ্‌গলৰ বিষয়ে জৈনসকলে কয় যে, ই ঐক্যতা বা অখণ্ডতা আৰু অনৈকতোৰ বিষয়। দ্ৰব্যৰ আটাইতকৈ সৰু অনুবোৰ অংশবিহীন আৰু ইয়াক আগলৈ বিভাজন কৰিব নোৱাৰি ইয়াকে কোৱা হয় 'অনু' (Atoms or anu)।যৌগিক দ্ৰব্যসমূহক কোৱা হয় 'সংঘাত' বা 'স্কন্ধ' আৰু ই হৈছে দুই বা তাতোধিক অনুৰ সংযোজন।
- পূদ্‌গলৰ বৈশিষ্টবোৰ হ'ল— স্পৰ্শ, স্বাদ, ঘ্ৰাণ আৰু ৰঙ।
- জৈনসকলে কয় যে, আকাশ হৈঠে সকলো বিস্তৃত দ্ৰব্যত নিহিত এক গুণ।
- আকাশ অপ্ৰত্যক্ষিত। আকাশক কেৱল অনুমানতহে পোৱা যায়।
- জৈনসকলে আকাশক দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে— ১)লোকাকাশ আৰু ২) আলোকাকাল।
- কাল বা সময়কো প্ৰত্যক্ষৰ দ্বাৰা পাব নোৱাৰি। কাল— অ-বিস্তৃত, আৰু সেয়ে, অ-অস্থিকায়।
- কাল পৰম বা চৰম আৰু যথার্থ। কিন্তু কালৰ সন্দৰ্ভত এই বিশ্ব জগতৰ আন আন বস্তুবোৰক বুজি পাবলৈ কালক বিভিন্ন অংশত বিভাজন কৰাটো আমাৰ প্ৰয়োজন আছে। সেই কাৰণে, আমি আপেক্ষিক কালকো জানিব পাৰোঁ।
- আপেক্ষিক কাল সংগঠিত হয় 'কালানু' বোলা সৰল উপাদানৰ দ্বাৰা।
- জৈনসকলে কাল আৰু পাঁচটা অস্তিকায়ৰ মাজত পার্থক্য নির্ণয় কৰিছে। আগলৈও, জৈনসকলে এক কাৰিকৰী শব্দ 'ত্ৰিয়ক প্ৰচ্ছায়া' (Herizental Exention) ৰ দ্বাৰা বিস্তৃত মাত্ৰাৰ বৈশিষ্ট্যক নির্দ্দেশ কৰিছে।
- আপেক্ষিক কাল বা ব্যৱহাৰিক কালে দীর্ঘ আৰু চুটিৰ পৰম্পৰাগত গোটক নির্দ্দেশ কৰে।
- ধর্ম আৰু অধর্মক প্ৰত্যক্ষ জ্ঞানেৰে পাব নোৱাৰি, কিন্তু ইয়াক অনুমান সম্বন্ধীয় জ্ঞানৰ দ্বাৰা নির্ধাৰণ কৰিব পাৰি।
- এনেধৰণৰ অনুমানৰ ভিত্তি গতি আৰু স্থিতি।
- ধর্মই এক গতিশীল বস্তুকসহায় কৰে, কিন্তু ই এক অ-গতিশীল বস্তুক সহায় নকৰে। অধর্মই গতিশীল বস্তুৰ চলনত বাধা আৰোপ নকৰে।
- ধর্ম আৰু অধর্ম উভয়েই চিৰন্তন, আকাৰহীন আৰু অ-গতিশীল। উভয়েই সমগ্ৰ জগতক দখল কৰি আছে।

১৪.৯ অধিক জানিবলৈ

১) Pandit, Dr. Balkrishna S. (1998), Indian Philosophy SBD Publishers Distributors, Nai Sarak, New Delhi.

২) Chatterjee S.C. and Dutta. D.M. (1958), An Introduetion to Indian

Philosophy, University of Calcutta.

৩) Radhakrishnan S. (1923), Indian Philosophy (2 Valeemes), Oxford University Press.

৪) Sinha Jadunath (1999), Revised Edition, outlines of Indian Philosophy, Pilgeims Book Pvt. Ltd.

৫) Baruah Dr. Girish (1991), Indian Philosophy, Bhagawati Prakashan, Galaghat, Assam.

৬) Puligandla R. (1975). Fundamentals of Indian Philosophy, Abingdon Press, Nashville, New York.

৭) Dargupta S.N. (), A historyof Indian Philosophy, Matilal Banarasidass Publishers Pvt. Ltd., New Delhi.

৮) Sharmah. C.D. (1973), A Critical Survery of Indian Philosophy, Motilal Banarasidass Publishers Pvt. Ltd. New Delhi.

৯) Hiriyanna, M. (1993), Outlines of Indian Philosophy, Motilal Banarasidass Pvt. Ltd. New Delhi.

১৪.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অস্তিকায় আৰু দ্রব্য

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পাঁত, জীৱ, পুদগল, (দ্রব্য) ধর্ম, অধর্ম, আকাশ

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অনিবার্য্য বা মৌলিক (২) আকস্মিক

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ দ্রব্যৰ আকস্মিক বৈশিষ্টবোৰ সদায় একে নাথাকে, সিহত আহে আৰু যায়। উদাহৰণস্বৰূপে, আত্মাত ইচ্ছা, সেচ্চা, সুখ আৰু দুখৰ দৰে আকস্মিক বৈশিষ্টবোৰে দ্রব্যক পৰিৱর্তন, উৎপৰিৱর্তন আৰু বৈসাদৃশ্যৰ অধীন হোৱাত সহায় কৰে। এই আকস্মিক বৈশিষ্টবোৰ এটা দ্রব্যৰ পর্য্যায়।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ উৎপাদ, বাহ্য, ধ্রুব্য

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ জীৱ হ'ল সেইবোৰ আত্মা, যি কর্মযুক্ত আৰু পূর্ণ আৰু সর্বজ্ঞ। আৰু একেবাৰে নিম্নস্তৰত থাকে, মাটি, পানী, অগ্নি আৰু বায়ুৰ দেহত বসবাস কৰা পূর্ণ আত্মাবোৰ। জীৱক এক সচেতন দ্রব্য হিচাপে চিহ্নিত কৰা হয়, আনহাতে সচেতনহীন দ্রব্যক অর্জীং নাইবা জীৱহীন দ্রব্য হিচাপে গণ্য কৰা হয়।

৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পোক, পৰুৱা, গছ-গছনি ইত্যাদি।

১৪.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ঃ জৈনদৰ্শনৰ দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণধাৰণা কি কি?

প্ৰশ্ন ২ঃ 'অনেকান্তবাদ' শব্দই কি বুজায়?

(খ) চমু প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ **১০০-১৫০** টা শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ঃ অস্তিকায়ৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

প্ৰশ্ন ২ঃ 'অনেকান্তবাদ'ৰ শাব্দিক অৰ্থ আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন ৩ঃ দ্ৰব্য বা পূদ্‌গল সম্পৰ্কে এটা চমুটোকা লিখক।

প্ৰশ্ন ৪ঃ ধৰ্ম আৰু অধৰ্ম সম্পৰ্কে এটি চমুটোকা লিখক।

(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ **৪০০-৫০০** টা শব্দৰ ভিতৰত দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ঃ জৈন পৰাবিজ্ঞানত বিস্তৃতভাৱে আলোচিত 'দ্ৰব্য'ক ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ চমুকৈ কাল বা সময়ক বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ঃ জৈনসকলে আত্মা বা জীৱক কিদৰে বৰ্ণনা কৰিছে?

প্ৰশ্ন ৪ঃ জৈন পৰাবিজ্ঞানৰ অজীৱ দ্ৰব্যসমূহ কি কি?

****